1a

Hanila kihelkonna

kiriklike mälestusmärkide

registreerimistöö

1935. a. suvel.

stud. theol. V. Uuspuu.

USUTEADUSKONNA
Tartu Arheoloogia Muuseum
№ 147

Hanila kirik Läänе poolt. Ülesvõte N=1.

I Kas on kirikul ja abikirikul, kabelil, õpetajamajal j.n.e mõni kiri ehk aastaarv seinal? Uksel? tuulelipul? ristil? j.n.e. Kus kohal see just seisab ja missugune on tähttäheline kirja sisu? Millal on kirik, abikirik, kabelid, õpetajamaja ehitatud, mis materjalist ja kui suured nad on? Kas on kirik torniga ehk ilma? Kellele on kirik, abikirik j.n.e. pühendatud?

Kiriku tornil asub sissekäigu kohal 20x20 sm suurune paekevist neljakandiline plokk, millel on kiri: B.C. Uxküll PASTOR RINNE C.v. BREMEN IM IAHRE DES HERRN 1858.

Hanila kiriku ehitamise kohta puuduvad täpsad andmed. Esimisi teateteid annab selle kohta David Dubberchi visitatsion[x] mille katkend leidub vanemas Hanila

+ D.D. 1593. XVIII juunil Hanilas.

kroonikas (v. lehk. N=101) Sün öeldakse järgmiselt: „Mis kiriku fundatsioni puutub, süs on selle kohta teade, et Peter Üxküll vanem Wirtsu ja Paadrema-mõisa omanik on selle fundeerinud ja asutanud. Samasugused andmed leiduvad „Urkunden der Familie Uxküll" lehk. IV. 69. G. Tabel. VII, missuguse andmetel on teada, et 1519 aastal elas keegi Peeter Üxküll Woldemari poeg Wirtsus. Temale kuulus Wirtsu ja Paadrema mõis. Arvatavasti on se sama isik kellest räägitakse kui Hanila kiriku asutajast. Seletamatuks jääb aga see, et visitatsiooni protokollis nimetatakse „Peter der ältere". Üxkülade sugukonnas tuleb ette küll üks teine Peeter 14. sajandi lõpul. Sellel pole aga Wirtsu ja Paadremaa mõisadega midagi ühist olnud.

Kõige tõenaolikum näib olema, et Hanila kirik on asutatud 16 sajandi alul

Paadremaa ja Wistru mõisa omaniku Peeter Üeküla poolt.

Sõjas poolakate, venelaste ja rootslaste vahel lõhkusid venelased Hanila kiriku, mis 1629 a. uuesti Gustav Banner'i poolt ülesehitati (Kroonika. lehk. 3, 4)

1652 a. Paadremaa mõisa omanik „Otto Baron v. Üeküll" paneb kiriku koosile uue punasest kivist katuse ja tuulelipu millel aastaarv: 1652.

1740. a. ehitati puust kellatorn ja riputati sinna kell. 1807 a. mainitakse sääl juba kahte kella. (Kroonika lehk. 5).

1811. a. tehti kirikus suurem remont. Vana lagunenud kivipõrand kaeti uue laudpõrandaga ja asetati kirikusse uued pingid.

1826. a. saab kirik uue katuse.

1828. a parandatakse kella torni.
1858 alati täiesti uue torni ehitamisega ja viidi su lõpule 1859. a. Samal ajal pannaksu kirikule uus tahvlikivist katus, mis tänapäevani on säilinud.

1866. a. ostetakse kirikule harmoonium mille eest makseti 525 rubla. Harmoonium osteti Berliinist.

1867 kingile kuigi Kraffströmi päria oreli heaks 1200 rubla, mille eest ka orel muretsetakse. Harmoonium viidi Warbla kiriku.
(Chronik der Kirchen v. Hannel u. Werpel)

Hanila kirik kannab nime St. Pauli ja mahutab endasse 450 istekohta. Tal oli varemini kaks kabelit: Warbla kabel või st. Urbani ja Paadremaa kabel.

Warbla on praegu iseseisev kihelkond, Paadremaa kabel on aga täiesti hävinenud. Pawkeri andmete järele on Warbla

chitatud 1638. a. Mille põhjal ta seda on otsustanud, pole teada. Hanila kroonikas 1645. a. visitatsiooni katkendis on aga juba selgesti öeldud, et Warblas on kabel olemas.

Paadremaa kabeli kohta on ainult nüpalju teateid kui kroonikas[x] mainitakse, et on olemas teade, et 1694. a. välk olla ta purustanud. Pääle selle olla ta veel ülesehitatud. Wümased jäljed kabelist olla kaks sammast Paadremaa mõira kõrvalehitures.

---

x. Chronik v. Hannehl u. Werpel lehk. 3. kirjutatud W. Greifenhageni p.

Pastoraadi chitamire kohta puuduvad andmed. 1641. a. visitatrioonil leitakse, et tema seirukord on väga halle ja loodetakse, et „maa kombe järele võimaldatakse õpetajale elamireks korralik elamu." 1645. a visitatrioonil protokollis öeldakse, et õpetajale on chitatud päris uus elamu, nõutakse veel lehma- ja hobusetalli chitamist. 1694. a. on ari viimati nükaugel, et mäinitakse kroonikas (lehk. 6): Kirikuuestseisja Joh. Wilhelm Eisenhausen'i hoolitsusel on viimaks keldrid ja tallid, rehi ja ait kõrkja (pilliroo) katusega kaetud. 1697. a. võeti chitustes ette põhjalik remont, kuna öeldakse kõrvalhooned täiesti kõlbmatuks muutunud.

1706. a. visitatrioonis mäinitakse rauna ja ühe kõrvalruumi põlemist. 1749. parandati jälle õpetajamaja (kroonika lehk. 6 a)

1807. a. kirjeldatakse õpetajamaja järgmi-

selt: Ta on 9 sülda pikk ja 5 sülda lai. Varakul küljel on tal 1 sõe ja 1 külm ruum. Sellis ruumis on kolm tuba ja igal üks aken. Paremal küljel on üks külm ja sõe tuba, missugureid aga ei tarvitata. Kõrvalehitustest mainitakse: kaks aita, rehi ja wankrikuur ühe katuse all, 4 talli ja üks keller. Aedasid on neli: üks suur viljapuuaed ja kolm juurevilja aeda. 1816. a. lasi Jacob v. Helwig õpetajamaja poole suuremaks teha, mis läks maksma 1982 rubla. (Kroonika. l. 7). 1820 a. ehitati hobusetall ja 1824 ja 1825 ehitati üks uus ait juurde.

Praegu on õpetajamajast kogudusel tarvitada ainult üks tuba, kus kirjetatakse armulaualiri ja õpetaja enne kiriku minekut vübib. Teised ruumid on

välja üüritud. Õpetajamaja suurt saali tarvitatakse pidude pidamiseks. Õpetajamaja katus on laudadega kaetud ja mõnest kohast täiesti lagunenud. Osa aknaid on lõhutud ja laudadega kaetud.

Kõrvalruumidest on suurem hulk lagunenud. Endiste suurte küüniide ja tallide kivi müüre vetakse ära ja karvitatakse uute ehituste püstitamiseks.

Koguduse praegune kohapäälne hooldaja kõster Hallist elab oma talus umbes kahe kilomeetri kaugusel kirikust Koguduse endal õpetajat pole vaid Karuse koguduse õpetaja käib üks kord kuus Hanilas jumalateenistust pidamas ja korraldale õpetaja ametisse puuetuvaid kohusturi.

II Millal ja mis materjalist on valmistatud kiriku ja abikiriku altar (ehk altarid, kui veel vanu tarvitamata olemas)? Millest on altari laud või alus (resp. kas ei ole keskaegset altarikivi, millel ristid nurkadel ehk keskel)?

Praegune Hanila kiriku altar on arvatavasti 1709. a. pärit, millal ta pr. Drackenhielm on kinkinud, nagu seda ütleb altaripildi all olev kiri:

Gott zu Ehren und dieser Kirche zu Zierde Hat deß Wohl-Sehl Herrn Commissarius Erich Appelgreens Frau Wittiwe die Hochwohlgebohrene Frau Christina Ellenora Drackenhielm dieser Altar und Cantzel verfertigen und verehret Anno 1709.

Kas ja missugused muudatused on altari endise kujuga sündinud, ei ole teada. Õnnistaja lipul olev aast. 1891, mis on värvitud samasugune puuvärviga nagu altar, laseb oletada, et sellel aastal remonteeriti altari. See on kindel, et praegune altari värv on sellest ajast.

Hanila kroonikas lehk. 14 on 1641 a. 11. III visitatsiooni protokolli äratoojas öeldud, et kirikus oli sellel ajal vaid kaks kõrvalaltari, millele ebausklikud talupojad harjumuse tõttu ohvrit toovad. Mõlemad altarid peeti visitaatorite poolt üleaustes ja nad otsustati lammutada.

III Mida kujutab altari pilt, kelle töö ta on ja mis aastast? Kui altaris mitu pilti ja nikerdused on, süs kõik täielikult kirjildada!

Altari maal puudub Hanilas. Selle asemele on paigutatud raamitud puust poolkujud Ristilöödu ja Marta ja Maria kujutusega. Kes need kujud on valmistanud ja mis aastal ei ole teada. Arvatavarti on kujutus pärit 1709. a. ja kingitud pr. Drackenhielm'i poolt, nagu seda ütleb kiri pildi all oleval alusel:

Gott zu Ehren und dieser Kirche zu Zierde Hat deß Wohl. Sehl-Herrn Commissarius Erich Applgreens Frau Wittwe die Hochwohlgebohrene Frau Christina Ellenora Drackenhielm dieser Altar und Cantzel verfertigen und verehret Anno 1709.



Kanila kiviku altar Üleso. N: 2.

Altari pildi ümber on puust lillelised ilustused. Pildi peal ilustuste keskel aub tumepruuni värvi südamik, millel on puust valgeks värvitud tuvi kujutis - pühavaimu sümbol. Tuvi ümber on kuldsed kiired.

Tuvi kujutise pääl aub suur puust ingli pääga käte tüva vahel. Ingli pääs on kuld kroon, krooni pääl alus ja alus pääl 60 cm. kõrgune valge puust kuju, mille varakus käes on piisavarga lipp ja lipul arv: 1891, mis tähendab arvatavasti altari remonteerimise aega. Kuju pää ümber on kuldne sära, mille ükskiud kiired on aga juba suremas enamuses ära murdunud. Ümber niude ja õla on kujul kuldne liinik. See kuju kujutab En-

mistegiat lipuga.

Mõlemal pool altaritaguse servadel asuvad 60 cm. kõrgused ingli kujud, millede seesmistes kätes on kuldsed pasunad ja välimistes kätes on kuldsed palmi oksad.

Altariruumi parempoolsel seinal ripub 107 X 88 cm suurune mustas raamis puule maalitud pilt. Rahvas ja kirikuametikandjad nimetavad seda „vanaks altari pildiks", mida ta ka võib olla. Mis aastast see maal on ja kelle poolt ta on maalitud ei ole teada. Kui ta on tõepoolest vana altari pilt siis on ta vähemalt 17. sajandist, kui ta aga kuulub mõnele endisele katolikuaeg-

sele kõrvalaltarile süs on ta vul vanem.

Nü on 1641. a. 11. III vis pstkb. öeldud, et on kaks kõrvalaltari, millele ehauskliku talupojad toovad ohvrit. Kuna nad öeldakse mittetarvilikud olevat, nõutakse nende mahalõhkumist ja nende kohale aadelih toolide asutamist.

Sellel ajal oli süs katoliku ajast säilinuid kõrvalaltare, millistest võis ka vana maal säilida. Seda oletust tõendab vul asjaolu, et mihkel Künnapuu Hanilast ütlele mäletavat mitu sarnast puule maalitud maali. Kuhu teised saanud, ei teata.

Praegune säilinud maal on ka võrdlemisi tuhmunud ja avaldab

tugevaid lagunemise tunnuseid.

-Kujutiste järele otsustades kujutab maal Jeesuse muutmist.

Maali mustale alustpõhjale on heledate värvidega kujutatud kolme meest hõljuvas asendis pilvedest ümbritsetud ja kolme meest maas lamades.

Hõljuvas asendis, pilvedest ümbritsetud kujutiste keskel asub Jeesus valgeis rõivas pool tõstetud käsi. Ümber tema on kuldne sära. Temast vasakul pool asub pika habemega vanamees sarvedega peas ja käsutahvlid käes. See kujutab ilmselt Õnnistegijast paremale asub teine pika habemega vanamees pool-tõstetud kätega ja nagu Õnnistegija poole näidatis. See on Eliase kujutus.

Maas lamavad kolm meest ku-

jutavad kolme jüngrit.

Varakpoolne jünger on ahastavas arendis töstes käri Õnnistegija poole. Keskmine jünger, valgesse linikusse mässitud vanamees, kelle päälagi on munga donšuuriga, varjale varaku käega oma silmi. Paremppoolne jünger aga on nagu imestavas arendis. Ta hoiab varakut kält valgure kaitseks silmade ees ja vaatab üles, Õnnistegija suunas.

Maalis tarvitatavad värvid:

Maali alus on must, millele on maalitud heledate läbipaistvate värvidega: valge, kollane, roosa, helesinine ja roheline.

IV. Missugused kirjad leiduvad altarib
altari pildil, altari võrel, ja mis aastast,
kui kiri ise seda ei ütle?

Altaris, altaripildi all, puust alusel
seisab kuldsete tähtedega kiri:

Gott zu Ehren und dieser Kirche
zu Zierde: Hat deß Wohl Sehl.
Herrn Commissariens Erich Appel-
greens Frau Wittiwe die Hochwohl-
gebohrene Frau Christina Ellenora
Drakenhielm dieser Altar und
Cantzel verfertigen und ver-
ehret Anno 1709.

V Mis materjalist on kantsel ehk kantslid (kui neid mitu) ja mis aastast nad on?

Praegune Hanila kiriku kantsel on valmistatud saare puust. Kantsli ilustused ja kujud on valmistatud kase puust. Kantsel on kinnitatud seina külge ja tugineb sümboolselt Pristija Jaanile.

Altaripildi all olevast kirjast on näha et pr. Drackenhielm on 1709. a. ka kantsli kirikule kinkinud. Kas on see samane kantsel? Või on vahepääl uus valmistatud, ei ole teada. Kui see on samane 1709. a kingitud kantsel, siis on ta vähemalt hilisel ajal hästi remonteeritud, sest ta on täiesti terve ja hästi säilinud.



Hanila kiriku kantsel Ülesv. № 3

VI Missugused pildid, kujud resp. nikerdused ja kirjad leiduvad kantslil ning kantslikatusel ja missugused värvid esinevad?

Nagu altar, on ka kantsel barokks stüli. Tema kuus külge omavad sügavuesi, milles asuvad puust kujud, millede all on vastavad kirjad: St. Paulus, St. Lucas, St. Matteus, St. Salvator, St. Johannes, St Markus. Kõigil kujudel on pää ümber valget sära kujutav tagune. Kujud üksikasjalikult on kujutatud järgmiselt:

St. Paulus on kujutatud pikas rüüs ja vasakus käes raamatuga. Tema parem käsi on vaba.

St. Lucas on raamatuga pahemas käes.

St. Matteus on kujutatud koos väikese ingel(=) poisikesega, kes seisab vasakul pool Matteuse kõrval. Paremas käes on

Matteusel raamat. Vasak käsi on pandud poisikesele.

St. Salvator hoiab vasakus käes kuld muna ristiga, parem on tõstetud pooleldi üles.

St. Johannes hoiab vasakus käes lahtist raamatut. Vasakul pool, tema jala kõrval on kotkas.

St. Markus hoiab vasakus käes raamatut; parem käsi toetub lõvi esikeha kujutusele.

Kantsli nurkadel asuvad puust lõikelised ilustused, millede ülemises otstes asuvad ingli pead, alumistes aga rosetitaolised ilustused.

Kantsli alumine serv on ilustatud kaarekujuliste lõigetega.

Kantsli all asub 150 cm. kõrgune Ristija faani kuju. Kuju on sümboolne

kantsli kandja. Ta on valmistatud kase puust ja tema esiküig on päris kunstipäraselt väljatöötatud. Kuju tagumine külg on väljatöötamata.

Ristija Jaan on vanamehena kujutatud. Tal on terav lõvahabe ja põetud juuksed. Seljas on tal valge rõivas, millel käissed on küünarnukini ülesse käänatud. Vasakus käes hoiab ta raamatut, mille pääl on lamav tall. Paremas käes hoiab ta pikka puust risti.

Värvidest esineb kantslil, tumepruun helepruun ja valge.

Kirjade alused ja sügavikud kujudele on tumepruunid. Teine kantsli pind on kaetud helepruuni värviga. Ilustused ja kujud on kõik valged.

Kantsli katus on kuuekandiline. Tema neli külge on ilustatud poolovaalsete lilleliste kujutustega. Kõnepuldi kohal oleval küljel on ilustuseks vapp, mida hoiavad kaks naisterahva kujutust - teine teiselt-poolt. Naisterahvaste välimistes kätes on palmi oksad.

Vapi alus koosneb kahest poolest. Vasakul poolel on punane puutüvi kahe kuldse õunaga. Paremal poolel on kolm punast leobardi pead. Nende suud on lahti ja hõbedased keled ulatuvad välja. Vapi ümber asuvad valged lillelised ilustused. Vapi pääl asub juba südamikus olev punane puutüvi kahe kuldse õunaga.

Kantsli katuse valimisel äärel on kiri:

Sendet aber Tähter des Worts und nicht Hörer allein.

Kantsli katuse nurkadelt püramiidina kokkuminevad kaared moodustavad kokkuulatades nagu mingi troonitaolise aluse, mille pääl istub 60 cm kõrgune vanamees, pika valge habemega. Tal on vasakus käes kuld muna ristiga. Paremat kätt hoiab ta nagu ähvardades üleval. Pea ümber on tal kuldsete kürte püha sära, mille üksikud harud on aga juba suuremalt osalt murdunud. See on „vanajumala" kujutus oma valitsuse aujärje pääl.

Kantsli vüre trepp on lihtne. Tema

algues on sissesõit, mille kohal on 30cm pikkune lamav mehe kuju, sellel naremeini on midagi käes olnud.

VII Ellis materjalist, mis ajast ja missugustest kujutlustest ning kirjadega on ristimise astjad ehk vaagnad? Ellitu neid on Kas leidub veel kusagil katoliku-aegne ristimiskivi?

Hanilas on kolm ristimisvaagnat.

Praegu tarvitusel olev ristimisvaagen on ümarik ja taldrikukujuline. Tema läbimõõt on 30,5 cm, põhja sügavuse läbimõõt 22 cm ja põhja sügavus 4,5 cm. Vaagen on valmistatud valgest vasest ja tugevasti hõbetatud

Vaagna ääre seisale ristimärk ja kiri:

Lasset die Kindlein zu mir kommen denn solcher ist das Reich Gottes.

Köster Halliste teate järele olevat vaagen 1913. a. koguduse rahaga ostetud.

Teine kollasest vasest ristemise vaagen leiab tarvitamist rahakorjamise vaagnana. Ta on ümarik, taldreku kujuline 40 cm. läbimõõduga, 26 cm põhjaläbimõõduga ja on 3 cm kõrge. Äärel seisab tal kiri:

JACOB HOPPENER · AO 1664

See ristemise vaagen kuulub Karusele. kuna ta seisab Karuse inventari nimistus. Arvatavasti oli aga Karusel mitu ristemise vaagnat ja Hanilas ei olnud ühtegi, mispärast üks kas laenati või kingiti Hanilale. Kui Hanila sai endale uue ristemise vaagna, siis tarvitati vana ka ära ja hakati sellega raha korjama, milliseid kohuseid ta

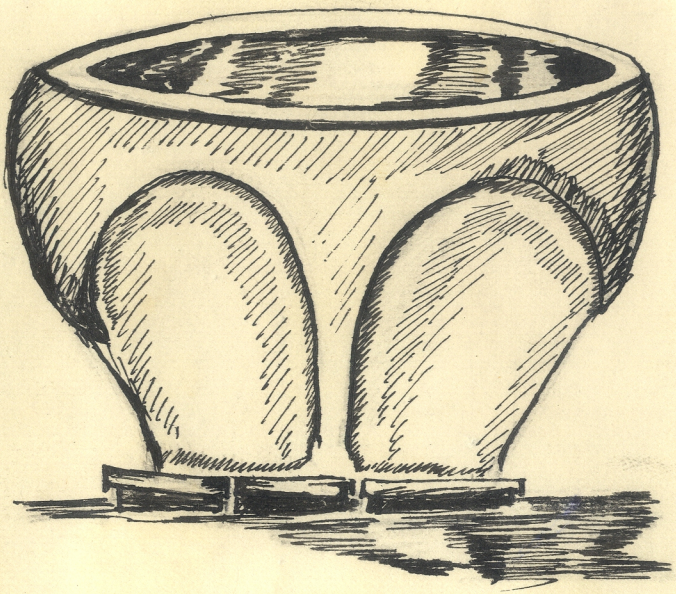

Katoliku aegne ristimise vaagen (kivi) joon. N: 4

vul tänapäev täidab.

Ka katolikuaegne ristemiskivi on Hanilas säilinud. Praegu asub ta aga Karusel koguduse muuseemis, kuhu öp. Lüdig ta on viinud

Ristimiskivi on täiesti tervena säilinud. Sregi kuuekandiline puust alus on terve.

VIII Mis materjalist, ajast ja missuguse kirjaga on kroonlühtrid ning lühtrid ja mitu neid on?

Kroonlühtreid on kaks. Mõlemad on valmistatud valgest vasest ja 16 küünla pesaga. Kujult ja suuruselt nad erinevad.

Läänepoolne, kiriku ukse ligi olev lühter on vähem, peenema tööga ja nägusam kui idapoolne lühter.

Lühtri aasa hoiab kullisarnane ilustus, mis sarnaneb Karusel oleva kroonlühtri ilustusega. See ilustus kujutab endast kahe pääga, kahe kaelaga, katüvaga ja kahe jalaga kullisarnast olevust. Lühtri telje alumises otsas asub käbisarnane ilustus. Kirju lühtril ei leidu. Seda lühtrit mainitakse esimest

korda „Chronik der Kirchen v. Hannehl u. Werpel in der Strand-Wiek" lehk. 5, kus öeldakse, et 1763 ja 1764 a. on „Mannichter" v. Pistorles kinkinud Hanila kirikule kaks kroonlühtrit.

Teine, läänepoolne lühter on lihtis, ilma ilustusteta ja kirjadeta. Lühtri telje alumises otras asub tavaline muna. See on arvatavasti teine v. Pistorles'e poolt kingitud lühter.

Lühtreid on kolm paari, millistest kaks paari on praegu tamiturel.

Üks paar suuri põhjalatud vask lühtreid on täiesti lihtsad ja võrdlemisi hilisest ajast. Ühelmal lühtril seisab jalal kiri:

Von dem Herrn von Stackelberg im
Jahre 1846 zu Kirche Hanehl geschenkt

Üks paar väikseri vask lühtreid on 1910. a

Tartust ostetud (köster Halliste teade).

Tarvitamata paar lühtreid on omapärase soonilise jalaga. Nad on vasest ja hõbetatud. Arvatavasti on se sama paar lühtreid mida kinkis „Mannrichteri" proua v. Pistokles 1763 a. (Chronik der Kirchen v. Hannehl u. Werpel lehk. 5)

IX Mis ajast, materjalist ja mis kujuds ja kirjadega on karikad, kannud, pateenid, krutsifiksid ja muud kirikurüstad ja palju neid on?

Praegused Hanila armulauarüstad on kõik peale 1918. a muretsetud. Vene kasakate lähiminekul on need endised armulauarüstad kaasa võtnud. Õpetaja ja köster peitnud kõik hõbe asjad oreli sisse. Kasakad tahtnud kirikus tantsupidu korraldada ja selleks tahetud orelil mängida. Orel pole aga korralikult töötanud. Vaadatud järele ja leitud armulauarüstad, mis ära vüdud. Üks väikene patten, mis kogemata on peitupaika uümata ~~on~~ jäänud on säilinud. Peale selle on säilinud karusel üks tinast oblaadi karp.

Praegu tarvitusel olevad armulaua riistad:

1. Hõbedast, suest kullatud 37 cm. kõrgune veini kann, ilma ilustusteta ja kirjadeta. Oma kujult sarnaneb ta täpselt Karuse suure veini kannuga.

2. Hõbedast, suest kullatud karikas 25 cm kõrgune on kokkupandud kahest osast. Vanem osa on jalg ja alus, mille pääl seisab kiri: Anno 1830. 3 apriLL. G.R. See osa oli leitud siis, kui kõik riistad olid kasakate poolt röövitud, ja lastud siis karikas juurde teha (kõster Halliste andmeil)

3. Vask, suest kullatud ja väljast hõbetatud oblaadi toos mille läbimõõt d = 10,5 cm ja kõrgus 5,5 cm, on ilma ilustusteta ja kirjadeta on ostetud kogudure rahaga 1920. a. (kõster Halliste teade.)



Armulaua riistad Ülesv. N: 6

4. Komplekt haigete armulauale võtmiseks moodustub ühest vanast patuenist veini pudelist ja plekist karbist.

Patuen on hõbedast ja sust kullatud Tema läbimõõt on 6 cm. Sisemises põhjas asub punelt väljatöötatud vapp (vaata koopia № 6) ja sellel tähed F. F v. K. H. I. v P. 1740 Patueni serval asuvad kaks sissepressitud märki. Üks kujutab kahte võtit risti millede vahel on rist, teine on kolm tähte: PCC

Köster Halliste jutu järele olnud Hanilas varem hulk vaartuslisi armulaua riistu. Ilmasõja ajal, kui kasakad läinud Hanilast läbi on nad ka kirikuriistad kaasa viinud. Õpetaja ja kostri ühisel nõul peidetud riistad orelisse. Lahkumise päeval kasakad tahtnud kirikus korraldada lah-

kumire pidu ja mängida orelil tantsuks. Et aga orel tegi halba häält uuriti asja järele ja leiti armulauarüstad, mis kõik kaasa võeti. Ainult väikene patten, mis oli kogemata koju jäänud on vul tänapäevani säilinud.

5. Altaril asub suur puust krutsifiks. Ta on 79 cm. kõrge ja 30 cm lai ja üle kullatud. Kuju on tavaline 45° lise käte aseturega ja ilma eriliste omapärasusteta.

6. Altari taga seisab vana nahast kullakott, mis on täiesti terve. Koti välimine pind on kaetud sametiga. Slustused ja kirjad puuduvad.

7. Pääle selle on Karusel üks vana Hanila tinast oblaadi toos. Selle on õp. Lüdig Hanilast Karusele toonud.



1740. a kullatud pateen koopia N: 1

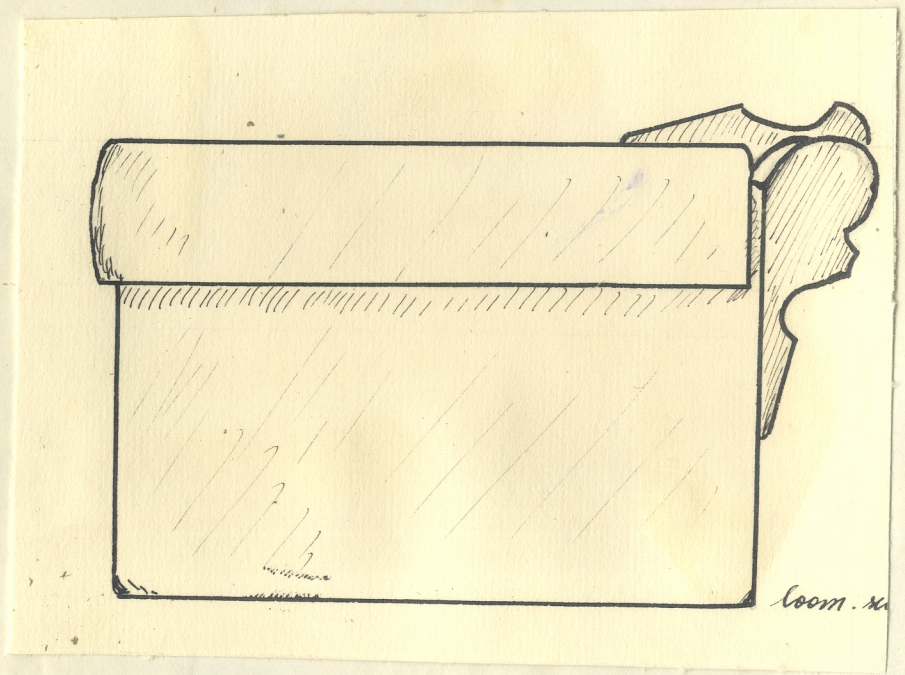

Tinast ohtaadi koosi otsaade joon. N: 8

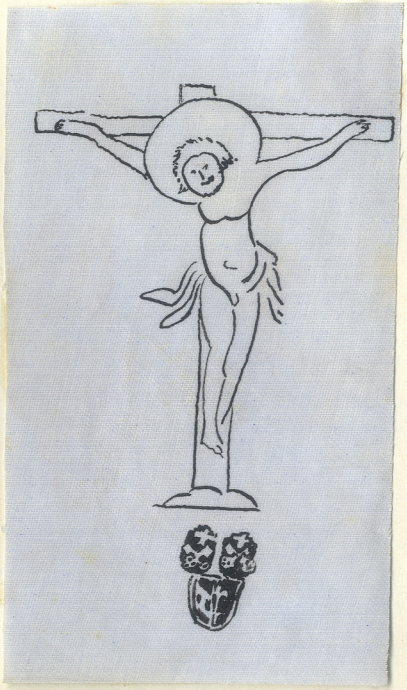

Oblaadi Loos Koop. № 9

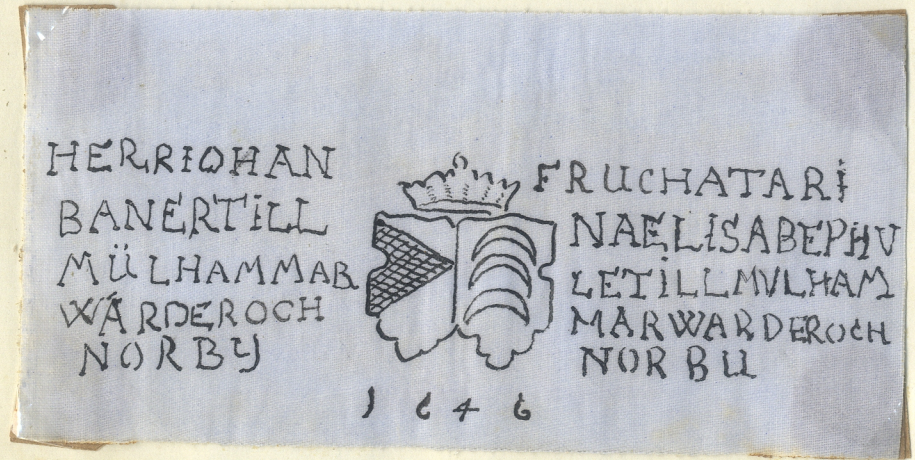

Tinast oblaadi Loos 1646. a. Koop. № 10.

See on tinast kast millele käile
kaan pääle. Kasti suurus on 10 X 6 X 4 cm.
Tema esiküljel on vapp ja mõlemal pool
vappi kirjad. Vapi all on aastaarv
1646. (vaata koopia №9,10.)

X Mis materjalist ja ajast, mis kujude ja kirjadega on ristpalk (traber), kus reda olemas? Kas on vul teiri ristpalke olemas?

Trabri ei ole. Kiriku torni ehitamise ajal 1858 a. paigutati risti läbi kiriku 4 palki, mis aretati kiriku laialivajumise kaitseks. (Mihkel Künnapuu, Meiti talust)

XI. Kas on olemas kiriksseintes nishe ja seinakappisid ning milleks neid arvatavasti on tarvitatud?

Umbes 1,5 m kõrgusel kahelpool altari kaart asuvad kaks niši, millede suurus 30 sm^2 ja sügavus 40 sm. Ehendi otstarve kohta ei tea keegi praegu midagi öelda. Praegu asub neis mature leiv, laulunumbrid j.m.

Altari taga, vasakul pool altari-tagumeid aknaid, kahe m. kõrgusel asub väike kinnimüüritud koht, mille jälg on selgesti tuntav. Vana müürsepp Mihkel Künnapuu jutu ott järele olla praost Rinne käskinud selle augu kinni müürida. Varem olnud ta avatud ja temas olnud umbes kahekra - 10 a. kapsa leud, mille kohta

praost Rinne arvanud, et need olla katoliku ajast säilinud kirikut kaitsva pühaku luud.

Avades mainitud nishe, ei leidnud mina aga suureks imestureks ainukestki luud. Nishes oli vaid üks hauaplaadi osa, millel rist pääl oli. Õp Güdig viis selle kivi karusele. Ka vana müürsepp ei osanud mulle asja lahendada. Tema mäletada aga luid selgesti ja on need isiklikult sinna müürinud.

Kiriku välimises seinas, altarisuumi põhjapoolsel küljel asub ühest tükist 60x40 sm suurune paekivi, milles on väljaraiutud avaus. Avaus on püstküliku sarnane, kusjuures päälmine külg on poolringilise kaarega.

Nishe avause ümber on rant mis tuletab meelde uksele aset. Avaus ise on seestpoolt kinni müüritud. Varemini ei oldud selle kivi kohta üldse teadlik. Langenud krohvi alt aga nägin ühte osa sellest kivist ja kõrvaldades lahtise krohvi tuli see terveni nähtavale.

Kuna rahvasuus leikus jutt et kiriku altari alla lähele seina seest tee, süs võtsin õp. Lüdig'i kaasabil ja nõusolekul kinnimüüritud nishe lahti:

ärakiri

Protokoll.

Hanila kirikus altariruumis leiduvate jälgede järel arvatavate seinakappide avamise kohta.

3. augustil 1935. a. võeti ette müüri avamine õp. E Lüdig'i ja stud. theol. V.

Neuhaum'i poolt, et sindlaks teha:

1. Kas vastab tõele Hanila vanemate elanikkude jutt, et altarimuumi lõunapoolsel küljel asuva seinakapi taolise jälje kohalt viib käik kiriku seinast altarimuumi alla asuvasse matmispaika.

2. Kas vastab tõele Hanila elanikkude jutt, et altaritagumes müüris asuva jälje kohal on seinakapp, mille sus on inimese luud.

ad. 1. Avati altarimuumi lõunapoolsel, välimisel küljel olev jälg, mille jagajäänd avanes suurem avaus, mille suurus 85 X 83 sm. Avaure tagumine külg ja alumine osa näitasid, et need on tiilsemal ajal korgelt kinni müüritud. Pealmine osa ja kaks külge aga olid krohviga kaetud. Osa puudumisel ei saanud avamist jätkata, küsimuse lõplikuks lahendamiseks

damireks.

Ad 2. altariruumi tagumises seinas leiduva suumise jälje kohalt avati sein, kus ilmseks tuli seinakapp 69 X 50 sm. suuruses 50 sm sügavuses. Avause lagi ja kaks külge olid krohviga kaetud, nurkmine külg oli krohvimata ja jättis kinnimüüritud vaheseina mulje. Ühtegi luud säält seinakapist ei leitud. Leiti vaid paekivist hauaplaadi osa, millel näha väljaraiutud risti märk. Tähendatud hauaplaadi osa viidi Karuse kogudusse arhiivi.

(Villem Neubaum) (E. Lüdig)
allkiri. õp.
allkiri.

Sellest protokollist on valmistatud ärakiri Karuse kogudusse arhiivi jaoks.

XII Missuguste kujutiste ja kirjadega on hauakivid ehk hauad, sarkofaagid ja muud hauamärgid kirikus ja abikirikus?

Teadaolevaid hauakive on kolm.

1. Kiriku lõunapoolses seinas aub seina sisse müüritult suur paekivist hauaplaat. See on 1891. a prl. Ukküll'i poolt toodud Haapsalu loomakirikust ja asetatud Kanila kiriku seina sisse kui perekonna mälestus. Plaadi kohal on väikene tallist marmorist tahvel, millel kiri:

ANNO 1891 aus der Ruine des Schloss Kirche zu Hapsal hierher geholt.

Plaadi pind on raiutud mehe ja naise kujuga ja nende ümber olevate sugukonna vappide ja kirjadega. (v. ülesv. N= 11.)



Ürküla hauaplaat kirikus Ülesv. N=11

Plaadi keskel asub suur kahest poolest koosnev vapp. Need on õieti kaks vappi mis isekeskis on täiesti sarnased.

1. Selle vapi kilp jagunebe nelja osasse, kusjuures vasak ülemine ja parem alumine veerand kujutavad lõvi püstasendis kõneravarrega kirvega; parem ülemine ja vasak alumine pool kujutavad krooni kahe risti asetatud mõõgaga. Vapi all seisab kiri: ZÆEIA VXKEL FRAVW

zu PADENORM

2. Sellest vasakule asub eelmisele sarnane vapp, mille all on kiri:

CONRADT V VXKEL
MEIN FATER

3. Selle all on vapp, millel kolm lülia kujutust (v. joon. nr. 12.) ja all seisab

joon. 12.

kiri:

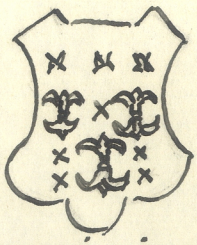

ANNA. V. VNCRE
MEIN MVTTER

4. Järgmisel varakpoolsel vapil on kolm roosi ja vapi all kiri:

MEINE GROSZ MVTTER
WEGEN MEINES VATER
EIN ROSEN

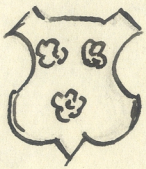

joon 13

5. Järgmisel varakpoolsel vapil on kolm sireli lehte ja vapi all kiri:

MEINE GROSZ MVTTER
VEGEN MEINER MVTTER



joon 14.

6. Järgmisel vapil on jäni raw. Vapi all on kiri:

MEINE ELTER MVTTER
WEGEN MEINES V(ATER)
EIN MEDEM

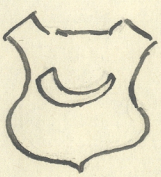

joon 15.

7. Järgmisel vapil on põiki aretatud võõ, mille alumine serv on sakiline. (v. joon ~~et~~ 15)



joon 16.

8. I. on vul kaks vapi kilpi kuid täiesti sile-dad ja ilma kirjadeta.

10. Plaadi keskel asuv parempoolne vapp on vasakpoolsega (p. 1) täiesti sarnane. all-olev kiri on järgmine:

REINHOLD VXKEL
V PADENORM

11. Eelmisest ~~plaadist~~ vapist paremale asub rama-sugune vapp, mille all on kiri:

JOHAN VXEL
MEIN VATER

12. Eelmise plaadi all asub vapp, millel seitsmeharuline kammi kujutis. Vapi all on kiri:

BARDORA AHN
REP MEINE
MVTTER

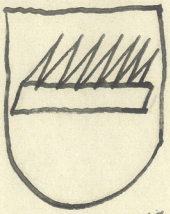

joon 17.

13. Eelmise vapi all asub vapp, millel kahe risti asetatud liliaõiega ilustatud kepi kujutist (v. joon nr 18.)
Vapi all seisab kiri:

MEINE GROSZMVTTER
WEGEN MEINES VATTER
EIN TREIDEN



joon. 18

14. Eelmise vapi all asub vapp, millel kolm tähte ja leopardi käpp.
Vapi all seisab kiri:

MEINE GROSZ
(M)VTTER VEGEN
(MEINER MVTTE)R
EIN (S)CHWAZHOF

15. Eelmisele vapile järgneb üks tühi vapp.

16. Sellele järgneb vapp millel põõsa kujutis. Vapi all seisab kiri:

MEINELTER MVTTER
WEGEN MVTTER
MVTTER EIN . . .

16. Sellele järgneb vapp millel on kolm tähte ja vapi kohal raiuv käsi mõõgaga. Kahelpool kätt aruvad suled. Vapi all seisab kiri:

MEIN GROSZELTER
MVTTER WEGEN
M(EIN) VATTER EIN
TODWEN

17. Sellele järgneb vapp millel kolm vastamiri asetatud lülia arnamenti (v. joon A 19.) ja selle all seisab kiri:

MEIN GROSZELTER
MVTTER VEGEN D(ER.).
MVTTER EIN EIFFHVSEN

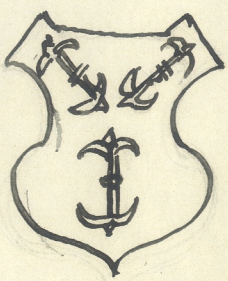

joon 19.

MEIN ELTER MVTTER
WEGEN MVTTER MV
TTER EIN - - - - - -

16. Sellele järgneb vapp millel kolm tähte ja vapi pääl raiuv käsi mõõgaga kahe sule vahel. Vapil seisab kiri:

MEIN GROSZELTER
MVTTER WEGEN M..
MVTTER EIN

Kirikust, koori alt olevast ruumist on leitud paekivist plaat, mille pääl on riiutli pea kujutus kahe odaga. Plaadi suurus on 60X75 cm. Kirju ei leidu. Pääloleu kujutus on ka õige tugevasti kulunud. (v. koopia ct 20) Kujutuse ja kivi järele näib su plaat väga vana olema. Igasugused andmed tema päritolu kohta puuduvad. Praegu asub su plaat kaasse kiriku muinsuste kogus.

XIII Kas on kiriku all vanu krüpta ja teisi hauakabelisi olemas ja mis on neist teada? Kes on sinna maetud? Missugused kirjad leidevad sääl?

Vanade krüptade ja hauakabelite kohta kiriku all ei ole teateid.

„Chronik der Kirchen v. Hannehl u. Werpel" lehk. 4a räägitakse kirikusse maetavate matmiskohtadest: „Wirtsu mõisa jaoks on altari esine ja altari alune, Massu ja Paatsalu mõisa jaoks on parempoolne, Metsu ja Mõisaküla jaoks varakpoolne altarirum. „Wosel matab oma surnud pihtitooli alla ja kirikukoori sissekäigu kohta."

XIV Mis materjalist, kas vapiga või ilma, mis pildi ja kirjaga on kirikus, abikirikus, kabelites leiduvad epitaafid (eestikulsed kuni 1861 aastani ehk võimaluse korral kuni 1870 a., ladinakulsed kõik, muukulsed kuni 1830 a.)?

On mõned üksikud saksakulsed epitaafid a. 1885.

XV Mis aastast, mis kirjadega ja kui rasked on kirikukellad?

Kirikutornis asub vördlemiri suur kell, mille täpset raskust ei tea. Mihkel Künapuu jutu järele, kes olnud ise seda kella üles panemas, kaalub se 15 puuda. Kella ülemisel äärel seisab kiri:

VMGEGOSSEN J.C. SCHWENN
RIGA 1913

Kella küljel seisab kiri:

DIE HERSCHAFT ZU WERDER
HERR COMISARIVS ERIC APPEL-
CREN VND FRAV CHRISTINA
ELENORA DRAKENHILM LIESEN
EINE ALTE MANGELSCHAFTE
KLOCK SON EIN LIESPFVND
SECKS PFVND.
GEWOGEN VMGIESEN VND AVF

FINF LIESPFVND ON ABGANG
VERGOSERN LASSEN
alumisel kella serval seisab kiri:
ME FECIT ANNO 1709

Surnuaial aruva matmise kabeli tornis arub väikene kell, mille olla kinkinud „Viktru preili" nagu reda vana künnapuu tähendab, s.o. prl. v. Buxhöeroden'i poolt.
Kellal seisab kiri:
ME FECIT IMALMBERG
IN REVAL 1801.

XVI Missugused monumentaalkirjad leidevad muidu veel kirikus, abikirikus j.n.e. näiteks: seintel, ustel, pinkidel, orelil, piltidel?

Oreli noodipuldi kohal asub puu abusel raamitud kiri:

Zur dankbaren Erinnerung an Heinrich u Lifa Sax welche diese Orgel der Hañelschen Kirche geschenkt haben. Gottes Gnade lohne es ihnen reichlich was sie uns getahn 18 14/VII 68.

Muid kirju ei leidu.

XVII Missugused hauakirjad on kirikus ümber olevatel haudadel (sertikaelsed kuni 1861 resp. 1870 a. kadinakaelsed veel, muukalsed kuni 1830 a.)? Kas on need kirjad lamavatel hauakividel, või risttidel, või rammastel ja missugused on need plaadid, ristid ning sambad? Kes on need maetud isikud olnud, kui hauakivi seda ei ütle?

Kirikus ümbee olevas surnuaias ei leidu ühtegi vanemat hauakirja. Kõige vanemad hauakirjad asuvad Püschell'i perekonna matusepaigal, kus on kolm risti:

1. Esimesel seisab kiri: Hier Ruhet in Gott der Wohlselige Herr Pastor Constantin Püschell geb d. 18 Jan. 1819 gest. d 19 Oct. 1853.

2. Teisel ristil seisab kiri: Hier Ruhet in Gott der Wohlselige Herr Probst gust. Diedrich Püschell

geb. d. 20 Febr. 1788 gest. d 21 Juni 1853.

3. Kolmandal ristil seisab kiri:

Marie Ignatius geb. den 10ten Juni 1835 gest. den 11ten Febr. 1843.

Mainitud kolm risti asuvad kõrgemal kohal mille all on auar keller, kuhu võib ka väljast sisse näha.

4. Kiriku idapoolse otsa taga, kohe vastu kiriku seina asub vana maakivist rist, millel aga mingisuguseid kirju ei leidu. Rahvasuus nimetatakse seda risti kiriku ehitaja ristiks.

5. Kiriku idapoolsest seinast 15 sammu kaugusel asub maasse vajunud maakivist vapsikillu sarnane kivi. Ta on pealt üsna siledaks sulunud ja otsalt murdunud. On aga sel-

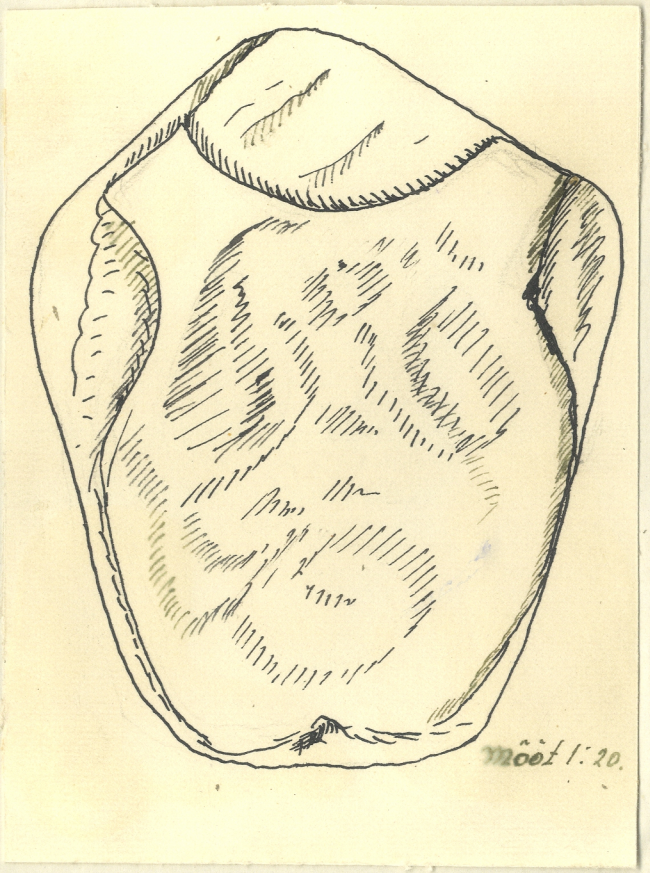

paeriviist kaua plaat joon. N= 21.

gesti arusaada, et su on omanud mingit vapi kujutust, millest nüüd aga võimatu on arusaada. (V. joon. 21)

6. Eelmainitud kivi läheduses asub suur paekivist plaat. Plaat on täiesti maa pääl ja üks ots on paigutatud kõrgele kivi alusele, seistes umbes 45° lise nurgi püsti. Plaadi otste laiused on 69 ja 56 sm, pikkus 153 sm. Päälmine pind on kulumata ja terve omades omapärase rööriga risti kujutise suure varre otsas. Varre teises otsas on hambulised jalad ja jala kõrval kaks mööka. (v. ülesvõte № 22.)

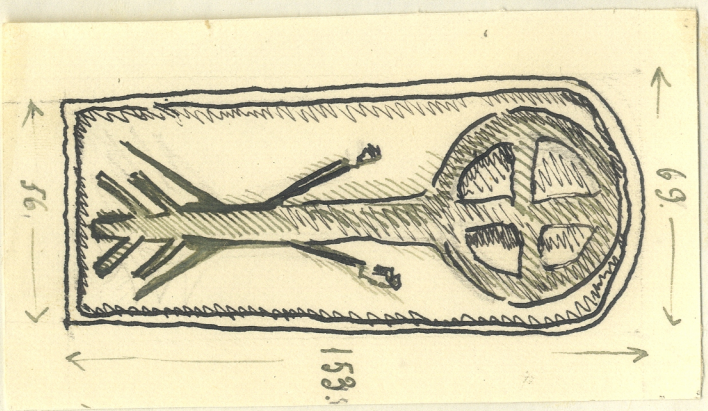

joon. № 22.

XVIII Milmugused surnuaiad on kihelkonnas, mis ajast ja kui suured nad on? Kellel neist on kabel praegu, kellel ennem olnud ja misnimeline on kabel? Kas on kabelisse maetud, kes ja kunas? Kas on hauakivad olemas? ehk kirjad on üldse kabeli seintel ehk kabeli sees?

Praegu on Kanilas kaks surnuaeda: üks asub kiriku ümber, teine 1 klm kaugusel kirikust kagu poole.

Kiriku ümber olev surnuaed on arvatavasti juba kiriku asutamisest olemas. Varem olnud ne surnuaeg palju suurem. Ida- ja põhjapoolne ora ulatanud kaugele praeguste põldudele sisse. Ühe surnuaia asutamisega aga läinud vana rahu ja tehtud põlluks.

Praegu on tema suurus ~ 600 m².
Kabelite kohta pole andmeid. Ainult
Püschelli maturepaiga ümber on mäe-
gata kivist alusmüüri, mis laseks ole-
tada ka varemeini hoone olemasolu.

Umema surnuaia kohta teab
Mikkel Künnapuu anda täpsa asu-
tamise aasta. Se olnud 1831. a. kui
asutati surnuaed ja maeti esimene
surnu siia. (vaata plaan № 23 1831. a
asut. surnuaed a. = 0,45 desatiini)

Hiljem on sellele surnuaiale võe-
tud juurde lõikeid. 1899 a. võeti juurde
0,65 desatiini (v. plaan B) ja ehitati
plaan Wahtra poolt ka sinna kabel
(v. ülesvõte № 24.)
1927 a. võeti juurde veidi suurem ora,
millest aga ainult pool on sissekõnni-

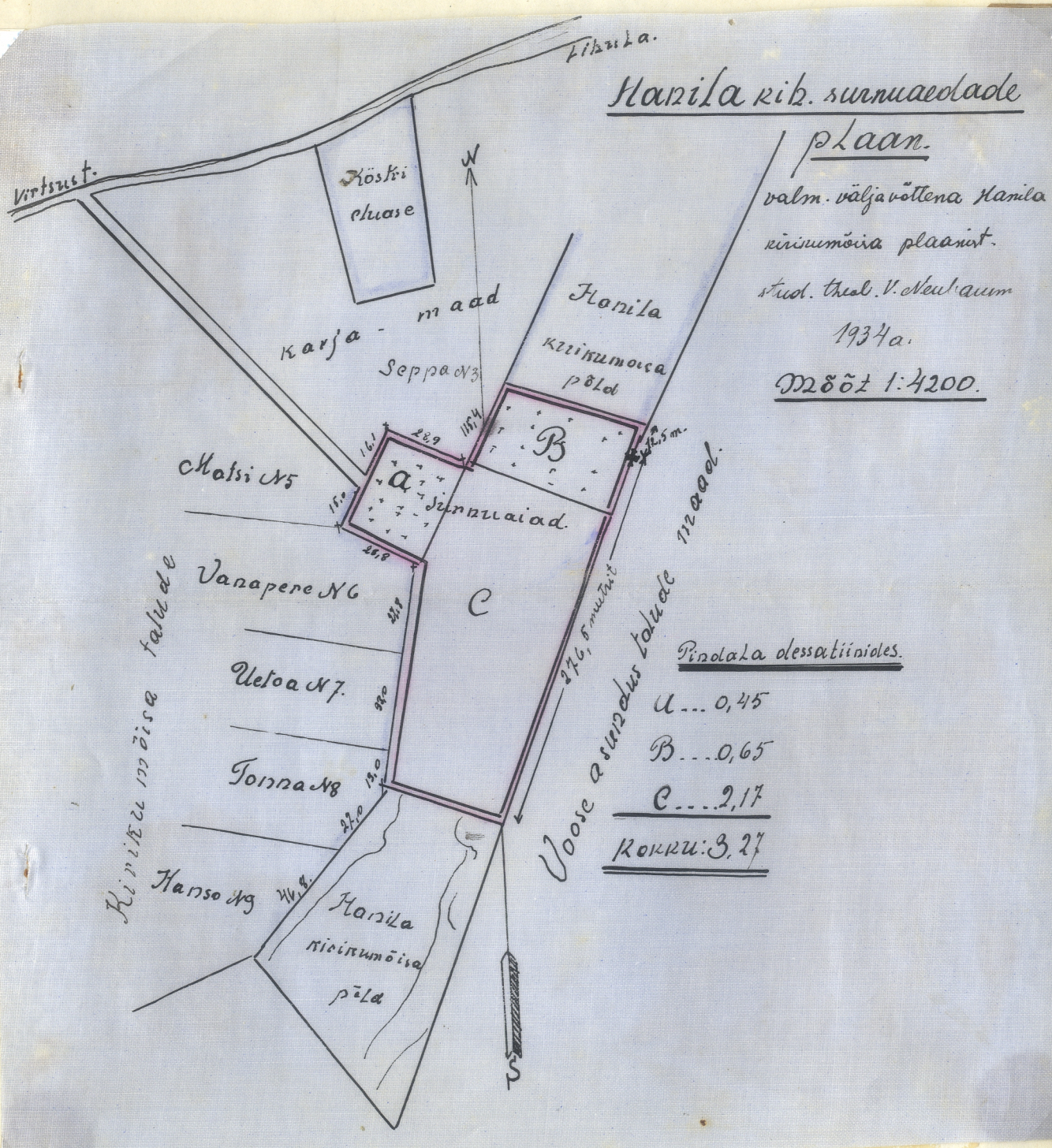

Hanila uute surnuaedade plaan

Koopia № 23



Matuse kabel surnuaial Ülis.k. 24.

tatud / plaan C. = 2,17 dessatiinu.
kogusummas on uue surnuaia suurus
3,27 dessatiinu

Mihkel Kiinnapuu jutu järele sääkinud tema vanemad temale, et nende noores põlves olnud kiriku läänepoolse külji lähedal kabel. Praegu on sääl aga põld ja pole mingit aset kabelist näha.

XIX Misskujuline ja mis kirjaga on surnuaia värav?

Mõlemal surnuaial on lihtsad paekivi postide vahele asetatud puust väravad. Kirjad puuduvad.

XX Missugused on vanemad hauakirjad surnuaedadel (eestikeelsed kuni 1861 resp. 1870 a. ladinakeelsed kõik, muukeelsed kuni 1830 a ära tähendades, kas hauakiri leidub hauaplaadil või ristil ja miskujuline see rist või sammas on; nüsama tuleb teada kes need maetud isikud on olnud, kui hauakiri seda ei ütle)?

Kiriku ümber olevas surnuaias on kõige vanem kiri Püschell'i matusepaigal (v. küs. XVIII)

Uuemas surnuaias leidub kõige vanem kiri 1842. a. See on huvitav eestikeelne kiri, mis seisab omapärasel paekivist ristil (v. ülesvõte A)

Sün hingab fum̄ala Rahho
sus Heinrich Fridrich Martinsohn,
sündinud aastal 1794 17 mal
fürikupäeval ja surnud 1842 aastal



Röster Martinoni mit Ülcsv. № 25.

Aktoobriku 19mal päeval.

Kolmkümmend aastad on tema auga siin Anila koguduse pääl sedda kõstre ametid piddanud.

2. Üks tavaline raudrist kannale kirja:

Jüri Kebinau vana 52.a. 1870.

3. Samasugune rist kirjaga:

Mart Kebinau vana 25a. 1869.

4. Ühel paekivi ristil seisale kiri

ATO LEPP 1872.

Need on vanemad hauakirjad Hanilas. Teisi mainimisväärseid kirju ei leidu.

XXI Missugused on iseloomustavad hanakirjad ehk tähtsate isikute hanakirjad hilisemast ajast ja miskujulisel hanamärgil? Kas on Eesti avaliku elu edustajate handu, missugused mälestusmärgid on neil handadel ja mälestusmärkide tähttähelised kirjad?

1. Mainimisväärne iseloomustav hanakiri on vanim hanakiri Köster Martinsoni ristil (v. p. XX ja ülesv. 25.)
2. Tähtsamate meeste handadest oleks mainimisväärsed eelpoolnimetatud Köster Martinsoni handa ja Constatin ja Diedrich Püschell'i handa (v. p. XVII) Hilisemast ajast on õp. Rinne hand, millel marmoralusega rist, mis aga on ära lõhutud. Ristisamba alusel seisab kiri:

Probst Leopold Rinne geb. den 21. Februar 1827
gest. den 17 December 1887.

Muid tähtsate meeste hauakirjie ei leidu.
Huvitava kirjana võiks mainida kirja
mis asub lamawal paekivist plaadil:

Hier Ruhet in Gott Lucia Helena
Reinwald geb. den 12 Juny 1861
ges. den 29 July 1861. Schuldlos
wie ein Engel ruht hier mein
threues Kind. Gott gieb Du mir
trost und Muth wann die
Thräne rinnt. (v. joon. #26.)

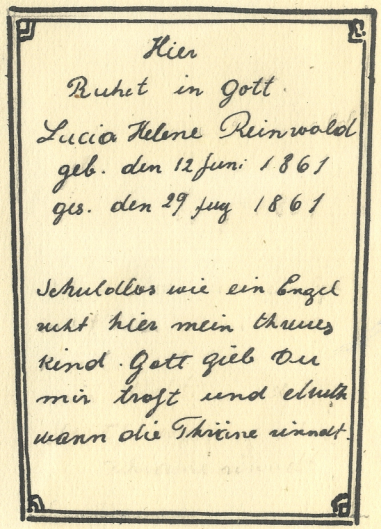

Hier
Ruhet in Gott.
Lucia Helene Reinwald
geb. den 12 Juni 1861
ges. den 29 Aug 1861

Schuldlos wie ein Engel
ruht hier mein theures
Kind. Gott gieb Du
mir trost und Muth
wann die Thräne rinnt.

Mõõt 1:10.

paekidist hauaplaat 1861.a. joon. 26.

XXII Miskujulised on üldse kihelkonnas olevad hauamärgid ja mis aastatel umbkaudu esineb iga tüüp. (hauaplaadid, mitmekujulised hauaristid, hauasambad; tarviline iga tüübi kohta joonestus või pildistus)?

Kõige vanemad hauamärgid on Hanilas paekivist plaadid. Missugune neist vanem on, on raske öelda. Arvatavasti on see aga neljakandiline 60×75 cm suurune plaat mille pinnal on riiutli pää ja ülemseha kujutus kahe oda kujutusega. Tema vanus võib ulatuda 16. sajandi algusesse mida võib arvata kujutusest (v. koopia A Mainitud plaat on leitud kirikust koori alt olevast väikesest ruumist, kus teda hoiti arvatavasti oma ireäraliku kujutuse tõttu. Praegu on ta Karusel.

Eelmisele sarnane on oma suuruselt teine plaat, mille päälmise pinna kujutus on aga hoopis lagunenud. On vaid märgata päälmisel pinnal vapi reljeefe. (vaata. lehk.

16. sgandi või 17. sandi algusse võile arvata ka ülejäänud arvatavaid Homburgi perekonna hauaplaate ja Ülküla hauaplaati; mis Haapsalust Hanilasse toodi alles 1891. (vaata lehk. 59-)

Hanila kiriku lävel olev paekivist plaat ja teine sarnane väljas kiriku kõrval kannavad omaparaseid ratasristi kujuga kujutusi. Nende plaadi kuju on natukene trapetsi kujuline ja plaadi päälmine sezu on ovaalne väljasoleval plaadil. (v. joon № 22) Kiriku lävel olev plaat on enam trapetsi kujuline ja tema alumine ots moodustab kilbitaolise teravuse. (v. koopia N= 27)

Vanad paekivi plaadid.

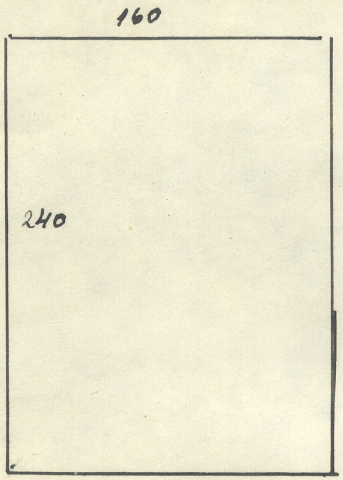

mõõt 1:40.

joon. 28.

Ülnüla hauaplaat

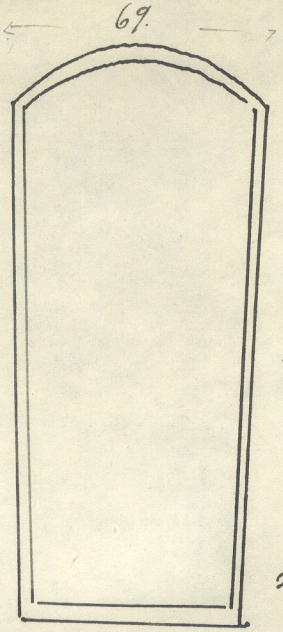

mõõt 1:20.

56. joon. 29.

Kombungi hauaplaat.

Packivisk ristе.

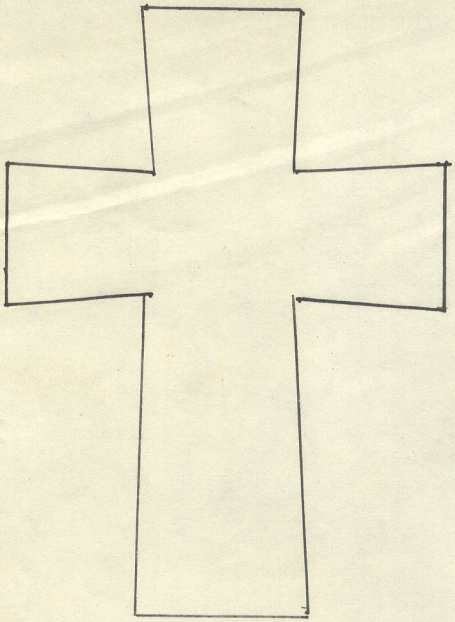

joon 30

Ato Lepp. 1872.

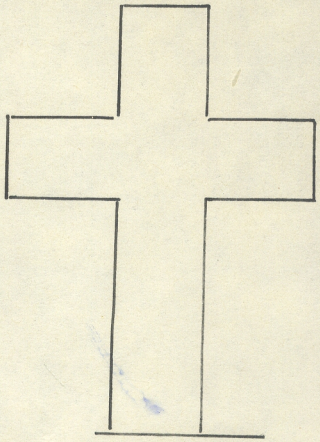

joon. 31.

A. Loor 1913.

Metallist ristid

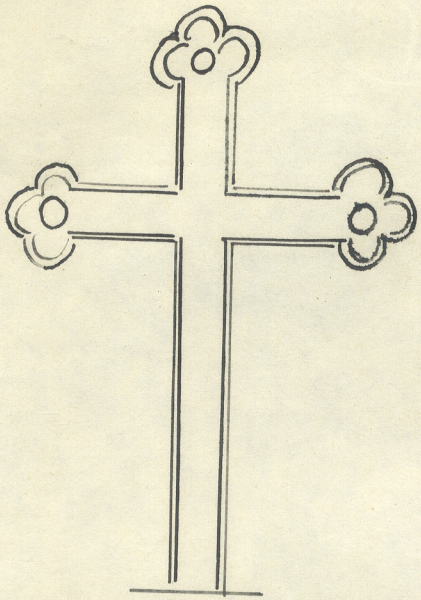

joon. 32

vanem kirjata rist

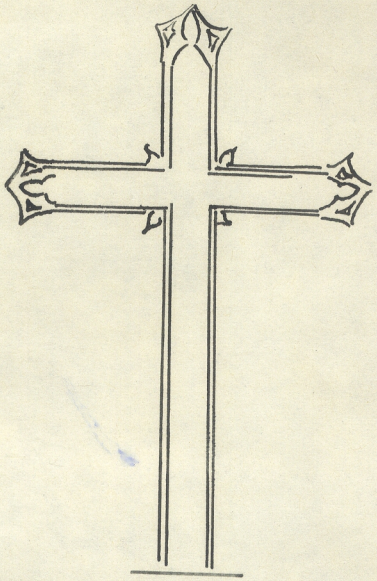

joon. 33

Jüri Rebinau 1870.

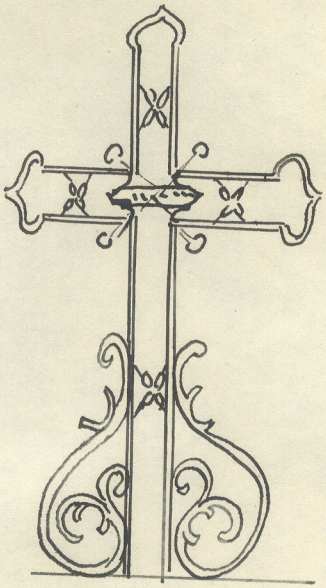

joon. 34

Jaan Waher 1900.

Nende plaatide vanuse kohta pole mingeid andmeid. Rahvasuus aga öeldakse neid Homburgi perekonna hauakivideks.

Hilisemast ajast on vanemad paekivist ristid, mida sün võrdlemisi vähe leiduls. Kõige vanem neist on köster Martinsoni rist (v. lehkek № 81b) Kõige uuemal ajal võtab paekivist ristide tarvitamine jälle hoogu (v. lehk. 89.)

Metallist ristid on suuremas enamuses tavitusel ja moodustavad enamuse säilinud hauamärkide seas. Nendest vanematüüblilised on suured malmist ristid, milledel ümarikud otskaunistused. (v. joon. № 32.)

Puust risтid

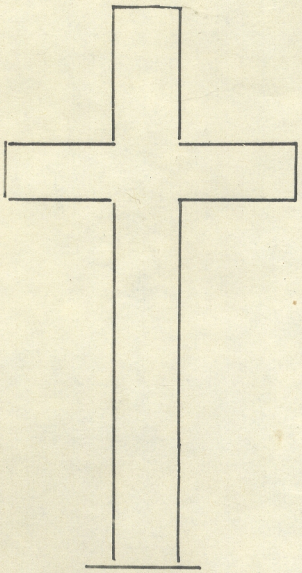

joon. 35

Aleksander Keres 1915.

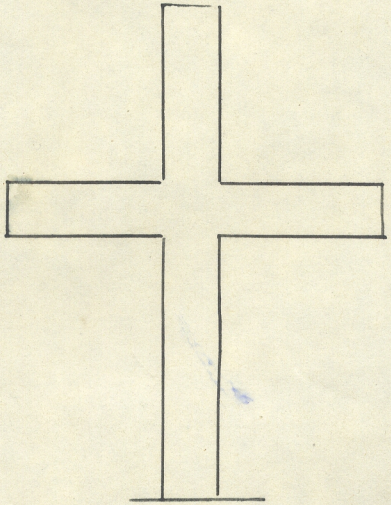

joon. 36

Liespet Künnapas 1892.

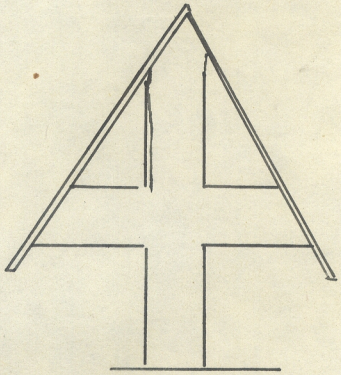

joon 37.

Mikkel Wahen 1890.

ka puust ritid ei oma mingit omapära. Erinelt mõni üksik vanem saetud paanadega rit, mis tarvitamist leidsid 1890-netes aastatis (vaata joon 37.)

Hilisemast ajast on ka veel üks paanaplaat. See on poolis suuruses eapsi paanaplaat 1861. a. (v. joon. nr 26. lehk. 85)

XXIII Kas on hauamärkide hulgas kuriosumisi, missuguseid ja mis ajast?

Kas on muidu kohalikke isearäldusi? Kuriosume ega isearalikke kohapäälseid omapärasusi ei ole hauamärkide suhtes mainida. Ainult ühe metallist risti alus mis on nagu mingi suur lille vaas, võiks sünkohal mainimist leida. See on 30 cm kõrgune paekivist härti väljatõõtatud alus millele on rist kinnitatud (v. joon. # 38.)



paekivist risti atus 1882.a. joon. 38.

XXIV Kas on muidu veel haudarid ja hauakirju kihelkonnas, kus ja missugused (perekondlikud maturepaigad, sõjahauad, kooljatehauad kalmed, kivikangrud, katkukalmed, teadaolevad ehk arvatavad vanad hauad ehk maturekohad kihelkonnas üldse)?

Kirikust maanteed mööda Karure poole umbes 400 sammu kaugusel põiktu otsa kohal asub paekivist müüritud neljakandiline 2×2 m suurune ja 75 cm kõrgune moodustis, mille pääl kasvab põõsaid ja vähemaid puid. Rahvasuus hüütakse seda „juudi hauaks". Mihkel Künnapuu jutu järele olla 1880.a. maetud siia neli juuti.

Mainitud haua juurest natukene

maad karuse poole asub avar lüvane karjamaa, mis on tihedalt kaetud kividega ja nende vahel kasvavate kadakatega. Siin real karjamaal asuvad üsna tihti väikesed munakividut lademed. Nad on ühesuurused ja enamvahem suuruselt sarnased. Selle lüvase karjamaa kohta räägib rahvasuu, et su olla olnud muistsete eestlaste maturepaik. (Kõster Hallist Hanilast)

Samast kohast edasi lükudes umbes pool kilomuetrit varakut kätt suurt maantud asub kohati noor kaasik. Nendest kare saludest on leitud tihti üksikuid tuha pesasid, millede sust on tulnud ilmsiks põlenud luu tükke, nahk rihmakesi ja metallist asjakesi. Mitkel künnapuu olla säält leidnud noa tera, mis aga kaiamist pole kannatanud

ja purunenud. Ka leidnud ta säält pronkrist käevõru millest õp Rinne teadasaades pakunud seda temale kinkida, mida tema ka teinud.

Vana-Virtsu mõisa lähedal ümbes 0,5 klm maantust asub 20-30 kivist ring, millist kohta rahvas nimetab endise Virtsu lossi lossipääliku hauaks. Samaseid teisi kiviringe leidub samas läheduses vuel mitu. Need öeldakse olevat endised maturepaigad.

Virtsu Vanalinna lähedalt olla leitud luukere mõõgaga.

(Eesti Rahva Muuseum Tütsmann XII 25.)

XXV Kas on vanade kirikute ja kabelite aremeid, olgu katoliku või Luteruse usu ajast ja mis on seal näha või mis neist teatakse?

„Chronik der Kirchen zu Hannehl u. Werpel 1890.a." öeldakse, et 1694.a on pikne lõhkunud Paadremaa kabeli (Padenorm Capelle), mis aga jälle kohe ülesehitatud. Varsti on aga tema taruitamisest loobutud. Viimased varemed kahe samba näol leiduvad vul Paadremaa mõisas ühes kõrvalehituses" Sellest on näha, et Paadremaa mõisas asus kabel. Tema praegust asukohta ei saa aga enam kindlaks teha, kuna puudeuvad selleks andmed.

XXVI Missugused on leidunud vanad pitserid, mis kiri ja kuju neil on? Kas on mõned vanad plaanid või vaated kiriskutest, altiriskutest, kabelitest ja nende ees olevatest osjadest ja mis ajast nad on?

Vanemaid pitsereid säilinud pole. Vanem pitseri kujutus mis on säilinud on ajast millal Hanila ja Warbla ühte kuulusid. Pitser kujutab endast mehe kuju kellele langeb taevast valgust. Pitseril on kiri: KIRCHENSIEGEL ZU HANNEL VND WERPEL

26. „Schnurbuch" über inventar.

27 „Schnurbuch über die Einnahme in der Hannelschen Kirche 1834–37.

Visitatsioni protokollide nimistu.

E. 1593 18 VI David Dubberch pag A.

~~E~~ 1641 2 III.

~~A~~ (1645 16 XII.)

V 1653 8–10 V. püskop Stering.

~~V 1672~~ ?

V. 1707. 15 IX püskop Jacobus Lang.

V 1739 2 VII Landrath Ulrich.

~~V 1749 25 VI~~ Landrath Stackelberg.

~~V 1748~~ 25 VI — " —

V. 1769 28 VI pras cons. g. L. Wrangel.

V 1792. 28 VI. pras cons. Stackelberg.

V 1811. 6. VI. — " — Löwenstern.

V 1834. 1 VIII general-superdent Rein.

V 1835 2 VIX — " — — " —

V 1855 2. VI. generalsuperdent Rein.
V pr. 1855 25 IV. Probst Freres.
V 1874. 3 I. generalsuperdent W. Schultz.
(V. 1625) V (1674.) V (1851) v. küs lehk.

Kroonikaid on Hanilas kaks.

1. Mag Heinrich Lindemanni poolt alustatud 1625. a.
2. Mag jun. Greifenhageni poolt alustatud 1890.

Mõlemad kroonikad asuvad praegu Kasuse kogudusе arhüvis, kuna Hanilas puudub vastav ruum.

1909. a on Hanila kogudusе arhüvist viidud Eestimaa Rüütelkonna arhüvi järgmised raamatud:

3 köidet Ano 1690 - 1749.
1750 - 1804.
1805 - 1833.

2. Kirchenbücher der Kirche zu Werpel in zwei (2) Bänder

Ao 1745 – 1792.
1793 – 1833.

Selle tõestureks on kogudure arhüvis tunnistus 8. XII 1909, mis on väljaantud „Estländisches Ritterschafts Archiv'i" poolt.

Selle punkti all loetletud kroonikad, viritatrooni protokollid ja lahtivelt aretrevad dokumendid on kõik õp. Lüdigi poolt viidud Karure kogudure arhüvi, kuna Hanilas puudub selleks hoiukoht.

XXVIII Praeguse kirikuarhüvi nimekiri lükide järele ja lügid aastate järele! Haruldased dokumendid ka haruldased trükitud raamatud tulevad eriti nimetada, nii näiteks kõik visitatsiooni protokollid aastate järele, kirikukroonikad ja muud sarnased, äratähendades kes visitatsiooni toime pani, kes kroonika kirjutas ja mis ajal.

Praegune Hanila kiriku arhüv on korratus seisukorras. Osa arhüvist asub koguduse majas, osa köstri pool kodus ja väärtulikumad dokumendid asuvad Karusel.

Teglik Hanila koguduses olev arhüv on jäänud sellega üsna väikeseks:

1. Personal-Buch 1839 – 1848
— „ — 1850 – 1870.
1899 – tamiturel praegu.
1874 – tamiturel praegu.

2. Verzeichniß der Verlobten u getrauten
1833 – 1890.
1890 – tamiturel praegu.

3. Verzeichniß der Geborenen.
1892 – tamiturel praegu.

4 Unconfirmirten füi das Kirchspiel
Hasell 1890 – 1910.

5. Confirmirten. 1834 – 1888.
1898 – tamiturel praegu.

6. Verzeichniß der Gestorben 1833 – 1891.
1892 – 1921.
1921 – tamiturel.

7. Verzeichniß der Communicanten
1866 – 1882
1834 – 1865.

7. Consistorial Rescripte 1825.
1834–45.

8. Paroch Scheine 1852–1909.
1809–1849.

Visitatsioni protokollid ja kroonikad vaata eelmine küsimus. Need asuvad kõik Kanuse arhiivis.

XXIX Mis on vul kirikus ehk kihelkonnas mälestusmärkidest ajalooliselt ireäraliselt tähelepanuvääriliet mainida?

Hanila kihelkonnas Massu mõisa põllul öeldakse olevat vana linn Säält umbes 0,5 klm edasi Kokuta küla juures on suurem kivivare mis põldudest hästi kõrgem. Seda nimetatakse sõjakindluseks

Virtsu vanalinnaks kutsutakse varemeid merekaldal, umbes 0,5 klm maanteest endise Virtsu mõisa läheduses. See on vana lossi vare, millest on säilinud vaid alusmüürid ja merepool küljis ka vul kõrgem are-tornialus. Maa sus olevat suured keldrid, mis praegu on täitunud. Umbes 40 aasta eest võinud vul vabalt keldri-

tesse minna. Aadu Reimann Ulse-Virtsu külast jutustas, et tema umbes 40 aasta eest käinud nendes keldrites.

Rahva jutu järele elanud siin maavalitseja, kelle all olnud maa Virtsust Karari järveni. Vaenlase laevad olla lossi hävitanud. Maantee läheduses olla ka lossipääliku haud.

Praeguse Paadrema mõisa kohal olnud vanasti kloostri. Praegene mõis olla kloostri kohale ehitatud. Mõisast minevat maaalune tee Tuhu kloostri. Rahvas usub seda ja arvab, et mõisa all on suur varakeller, mis on väga tugevasti kinni. Selle varakeldri ja Ammerlau nime ümber on terve suur legend, mida tunnevad enamuses kõik vanemad Hanila elanikud. Tee on järgmine:

Üks mõisnik (nime ei teata) leidnud Mihkli kiriku tornist dokumendi millis juhatatud kätte rootsi kindrali Ammerlau varanduse asukoht. See asunud mõisa all keldris. Mõisnik kaevanud. Leidnud karika, räti ja habemenoa. Öösi aga näinud mõisnik õudse ilmutuse ja ta jätnud kaevamise pooleli: Rootsi kindrali Ammerlau kohta lügule rahva seas jutt, et ta olnud põhjatu rikas. See olnud suure sõja ajal kui kindral võidelnud venelaste vastu ja teised mõisnikud lasnud ta tappa Temal jäänud suured varandused järele, mida ta olla talupoegadele pärandanud. Vul läinud sajandil olnud pärandusest osasaamise soov nii elav, et saadetud saadikud Stockholmi ja Peterburi, mille kohta on tõendused Paadremaa

XXX Missugused ja kui palju on kiriku aknaid?

Altariruumis on põhjapoolsel ja idapoolsel küljel üks paar kõrvuti asetsevaid aknad. Lõunapoolsel küljel on näha ka akna jälgi. Need on aga arvatavasti varem olnud akende asupaigad. Kuna hilisemal ajal ehitati kuurikamber vastu altariseina välist külge, siis arvatavasti samal ajal müüriti ka aknad sellel küljel kinni. Täpsed andmed selle kohta aga puuduvad.

Kiriku laevas asub lõunapoolsel küljel kaks paari s.o. neli akent. Põhjapoolses küljes asub üks paar ja üks üksik aken s.o. kolm akent. Viimase üksiku akna kõrval on märgata varem olnud kinnimüüritud akna asukohta. Müürepp Kunnapuu jutustus

järele olla see aken müüritud kinni suure remondi ajal kui ehitati kirikule torn s.o. 1858 a. Kirik oli siis väga lagunenud ja eriti see koht kus asusid väikese ükse kohal paar aknaid. Et sooviti paigutada vul side palke laialivaomise ärahoidmiseks, siis müüriti üks aken kinni, kuna see soodustas tugipalkide sümeetrilist paigutamist ja tegi tugevamaks kardetavat nõrka kohta.

Aknad on pikad ja kitsad gooti stülsed. Nad asuvad põranda pinnast võrdlemisi kõrgel, nii et kirik väga kannatale valguse puuduse all. Altariruumi aknad on teistut palju vähemad vastavalt altariruumile.

Akende raamide kuju on lihtne gooti stüli kohane neljakandiline

ruudustik, ilma ilustuste ja kunstipärase maitsekuseta.

Lõunapoolne üksik aken on ümberehituse tagajärel kaotanud ka oma kunstipärase vormi ja näeb õige maitsetu ja lohakas välja. Sellis aknas on küll mõningaid värvilisi klaase, mis aga on väga maitsetult asetatud. Esineb kollane, punane ja sinine värv. Suurem osa aga sellest aknast jätab vümseid lagunemise tunnuseid. Puuduvad mitu ruutu täiesti, kuna osaliselt on purustatud mitmed. Aknaraamid ise on hädaohtlikult mädanenud, mis takistab nende avamist.

Kiriku tornis, sissekäigu kohal asub suur 1m. läbimõõduga ümargune aken. Sellis on ka mõned värvilised klaasid, kuid ka suuremalt

oralt punctatud.

XXXI Missugused on rahvalised usulised kombed ja arusaamised kiriklistest talitustest.

Surnute matmise suhtes on Hanilas see omapära et siin maetakse ainult haual. Naaberkihelkondades ja Läänemaal üldse on harrastatud suuremas enamuses kirikus matmine.

Õpetaja käib üks kord kuus Hanilas jutlustamas ja jagab siis ka armulauda. Iga kord on siis osavõtt eriti elav armulauast. Ka suvel harilikul pühapäeval on rohkesti armulaual käijaid, kuna nad samal ajal õpetaja oma kihelkonnas Karusel täiesti puuduvad.

armulauast osavõtjaid on mehi ja naisi. Ka nooremaid inimesi on armulaual sageli armulaual kui ka muidu kirikus. Naaberkihelkondade kohta seda mainida ei saa.

Köster Halliste jutu järele olevat teatav rühm kogudusi lükmeid kes iga kord (s.o. 1 kord kuus) armulaual käivad. Nad seletavad nii, et laual käimine mõjub just parajasti ühe kuu pääle, et patust eemale hoida.

Ristimise juures hoiale ema last ja vaderid seisavad kahelpool kõrval. Eriti hoolitsetakse ristimise juures põlevate küünalde eest. Nende praksumine või koguni kustumine äratab osavõtjate juures ristitava pärast tõsist kartust. Ristimise vuega toi-

mitakre mitmet moodi. Visatakre üle katuse harja, et ristitav kasvaks härti pikk. Teinekord selleks, et tal kodu armas oleks (Hallist)

M. Künnapuu jutustab aga, et tema mäletuse järele nende kodus valatud ristimire vesi alati õrenapuu juurele. Mispärast seda tehtud, ta ei tea.

Pulmas kui pidustused kõige suuremale hoole jõuavad võetakre suur ja üsna jäme latt, mille otsa riputatakre mitmesuguseid asju: puu halg, padi, kalja kapp, häll ja püütakre seda peidmehe omakste ja pooldajate poolt riputada pulmamaja katuse harja üle. Kui su neil korda lähele, siis on abielus mehe sõna maksev. Pruudi omased ja pooldajad aga

katsuvad seda ettevõtet takistada, millest tekkib elav pulma nali. Ühte sarnast juhtu oli mul endal võimalus päält vaadata. Seekord oli aga ainult paljas latt, mille harjäüle asetamine aga ei õnnestunud.

125

Kiriklike mälestusmärkide registreerimise

päevik Hanila kihilkonnas

1935. a. suvel.

registreeria V. Uuspuu.

28. juulist - 6. augustini.

28 juulil.

Sõitsin autobussiga Hanilasse, kuhu õhtuks jõudsin. Tutvustasin köster Hallistet oma ülesandega, milleks ta oma lahket kaasabi lubas. Köster Halliste on praegune Hanila kohapäälne väemulik. Tema matab, ristib ja peab isegi leusi. Õpetaja ülesandeid täidab hooldaja õpetaja õp. Güdig Karuselt. Ta käile üks kord kuus jumalatenistust pidamas. Siis on iga kord ka armuland. Köster Halliste elab oma isiklikus talus mis on umbes kaks kilomeetrit kirikust. Köstri elamu, mis asub kohe maandtee ääres on ühes maadega välja renditud. Samal päeval selgus, et kirikuaxhüvis puudub kuurraldus. Osa tarvituselolevaist raamatuist asuvad köstri pool, vanemad tarvitamata raamatud asuvad köstrimajas ja ajalvolisel väärtuslikud asuvad Karusel, kuhu neid õp. Güdig on viinud.

29. juulil.

Vaatasin läbi köstrimajas leiduvad kirikuraamatud. Need on tarvilikud meetrikaraamatud, mis leiavad veel igapäev tarvitamist. Asusin kossaldama ja lügitama köstrimajas aruvat arhüvi. See arhüvi ruum on nüske ja kütmata ruum, mille tõttu arhivaalid avaldavad lagunemise tunnuseid. Vaartuolikkumati ~~aravii~~ dokumentide äravümine kaunele on sellega täiesti õigustatud. Õhtupoolikul tegin tutvumiskäigu kiriku juurde ja surnuaeladusse. Kirikus ja kirikuümberoleval surnuaial oli nü mõndagi huvitavat märgata. Torkas silma kirikusse müüritud suur hauaplaat ja kiriku lävel ja kiriku kõrval olevad suure sõõri ja ristiga hauaplaadid. Kirikuümber olevat surnuaeda tarvitatakse ka praegu matmiseks. Teised surnuaiad (kolmest osast koosnev) aruvad umbes kilomeetri kaugusel kirikust. Vanem osa sellest on õige tihedalt puuiega kasvanud ja haudadut ei ole palju märgata. Mõni üksik rist on veel püsti.

Omapärane rist on kõrter Martinsoni rist. Surnuaia keskmisel osal on matmise kabel kellatorni ja kellaga. See osa surnuaeda on täiesti korras ja teed on korralikult puhastatud. Ülemasse osasse on veel vähe maetud. Teed on aga planeeritud ja puhastatud. On istutatud korrapäraselt ilupuid ja põõsaid, mis laseb oletada iseäralist surnuaia eest hoolitsemise piiidu. Kõik surnuaia osad on korraliku aiaga ümbritsetud. Need osad kuhu on maetud, on ümbritsetud kiviaedadega. Matmata osa on ümbritsetud okastraadiga.

30. juulil.

Lõpetasin arhüvi korraldamise ja valmistasin nimestiku lükide järele. Pääle lõunat sürdusin pääle lõunat kirikusse. Kiriku sisemus oli nii külm ja rõske, et võimatu oli sääl sees vübida. Suured veejad maas näitavad, et tuulutamisest siin palju ei teata,

Uxkulade hanaplaadi ees oli suur lomp vett. Plaat ise oli täiesti märg ja halliturega kaetud. Avasin tuulutamiseks aknad ja uksed ja sürdusin ise kirikue ümber oleva surnuaia uurimisele. Hanad on siin üsna harva ja paremad neist jätavad riiistatud mulje. Ristid on pooleks või tükid ära. Aiad on osaliselt ära või katki ja mõned ~~pl~~ hanamärgid väga ebaloomulikus arendis. Nii näiteks üks suurem hanaplaat põhjapool kirikut on täiesti maa pääl ja teine ots on tõstetud kõrgele kivi pääle. Püschell'ite perekonna matusepaik on lahti murtud ja avausest paistab alla matuse nuumi kus kirstud asuvad. Kasakad olla selle võlvi lõhkonud ja otsinud varandust. Seni pole aga korraldavat kätt siin olnud. Surnuaia maantepoolne osa on kõrge paekivist müüriga püsatud. Ka selles olev puust värav, paekivist postide vahel on

terve ja nägus. Teistest kulgedest on aga surnuaed ümbritsetud suurtest maakividest, mis on paigutatud usna ebakorrapäratult ja segi, jättes järele vaid umbkaudse surnuaia piiritluse mitte aga korraliku aia muljet. Surnuaia tagumise külg on hoopis lahti. Mõni üksik kivi märgib arvatava piiri surnuaia ja teinamaa vahel. Räägitakse, et su surnuaed on enne palju suurem olnud ja Mihkel Waher räägib koguni kabelist, mis asunud kirikust lääne poole praegusel põllul. Ajajooksul aga on surnuaed ikka vähemaks jäänud ja kabelist ei ole ammugi enam midagi märgata.

Registreerisin vanemad hauakirjad ja valmistasin joonireid. Kiriku lävel olevast ristiga kivist valmistasin koopia.

31. juuli.

Töötasin kirikus. Kirjeldasin kantsli ja kantsli-katusi. Kirjeldasin altari. Puhastasin üksülade hauaplaadi ja kirjeldasin temal olevad vapid ja kirjad. Kantslist, altarist ja üksülade hauaplaadist lasin valmistada ülesvõtted. Kantslist, pingi alt leidsin armulaua riistu, mis tihti sääl seisvat. Kirjeldasin lühtrid ja kroonlühtrid.

Hamba kiriku sisemus jätab väga hää mulje oma ehitusliku viisi, kui ka huvitava kantsli ja altari poolest. Kiriku puhas gooti ehitusviis kõrgete võlvitud võlvidega erinele täiesti naaberkirikute madalast ja rusuvast muljest. Suured võlvid on kiriku konstruktsioonile iregi ülejõu käivateks osutunud ja aegajalt on pidanud leitama abinõurid kuidas hoida kirikut laialivajumise eest. On paigutatud seinast seinae ühenduspalgid ja müüritud kinni

nõrku akna kohti. Väljapoole kirikut on ehitatud tugevad tugimüürid, mis kiriku välispidist ilu tublisti rikuvad. Üldiselt kannatab kirik nõrga ehitusviisi tõttu. Müürid on laotud väga hõredalt ja korrapäratutest kividest. Ainult torn, mis hiljem on jeuurde ehitatud on kindel ehitus ja annab lagunevale kirikule suurt tuge. Kirik on hanildaselt rõske. Lage katavad suured laigud ja seinad on kohati hallitanud. Kiriku katus on väga korralik ja ainult servast on mõned tahvelkivid hooleture tõttu ripakile. Ümberolevad suured puud on aga kiriku nii kinni matnud, et sellest kuragilt poolt ülesvõtet pole võimalik teha. Arvatavasti on puud ka niiskure rohkures siiudi.

Registreerisin kellatornis kella ja kirjeldasin.

1. august.

Uurisin uuemaid surnuaedu ja valmistasin surnuaedade plaanist koopia. Pildistasin köster Martinsoni hauamärgi ja matmise kabeli. Sain teateid et kohapäälne elanik Mihkel Künnapas teale nii mõndagi jutustada. Söitsin rattaga tema poole. Ta rääkis mulle Wirtsu linnast ja Vanavirtsu mõisast kus arunud tugeu loss. Ka rääkis ta mulle kohapäälsetest kommetest. Vümaks tähendas ta altarialusele maturepaigale ja käigule mis sinna alla läheb kiriku koorni lõunapoolsest küljest. Ka olevat kirikus altarisuuemis altarist lõunapoole seinas niske kus inimese luud sus olevat. Tema ise olla need sinna müürinud. Varemini seisnud need lahtiselt. Äp. Rinne käskinud need aga sisse müürida. Ta öelnud, et need olla katoliku ajast kiriku pühaku luud. Need olnud väikesed luud justkui mõne lapse või naisterahva omad. Otsustasin seda kontrollida.

2. august.

Sõitsin rattaga Karusele ja rääkisin Mihkel Künnapuult kuuldud jutte altarialusest käigust ja pühaku luiest kiriku seinas. Altarialusest matusekohast oli õp. Güdig ka varem kuulnud. Luiest kiriku seinas aga midagi. Otrustasime järgmisel päeval võtta ette väikene kaevamine, et kontrollida andmeid. Registrerisin Karusel olevad Hanila dokumendid. Kõige tähtsamad neist olid kaks kroonikat ja visitatsiooni protokollid. Valmistasin joonise Hanila ristimise vaagnast mis asub Karusel ja koopiad vanast tinast oblaadi toorist, mis samuti Karusel asub.

3. august.

Sõitsime hommikul koos õp. Güdigiga Hanila. ja võtsime ette kaevamise, avades kiriku seinas oleva nishe ja koori seisas nishe taolise jälje, kust pidi avanema käik altari alla. Kaevamise kohta kirjutasime protokolli. Pääle kaevamist sai kõik endisse

olukorda tagari aretatud. Kinnimüüritud nišest leitud hauaplaadi ora võttis aga õp. Güdig karusele kaasa. Pääle lõunat jõonistasin koopide vanast patune kujutusest ja vapist ja pärisin kõster Hallistelt andmeid rahvalike traditrioonide kohta. Kõster Halliste rääkis vanade eestlaste maturepaigast kõmpsi kiriku läheduses, kuhu on mõni kilomeeter maad.

4. augustil.

Käisin kõmpsil vanu maturepaiku vaatamas. Kahes kaesalus leidule kõrgemaid moodustusi mis ei ärata erilist tähelepanu. Suuremora on neid laiali kraabitud ja lasele oletada veel üsna värsket rõimist. Need moodustised kvosnevad mustast mullast segatud mõne rõestunud okra ja puutükiga. Mõni ükrik luuraasukene tulele ka nähtavale.

Mikkel kiinnapas olla siit leidnud noa mille tera, aga lõikamisel pudenenud ja vasest sõle, mille kinkinud õp. Kinnele.

5. augustil.

Sõitsin rattaga Virtsu, kuhu on Hanilast 18. klm. Vana-Virtsu Mõisa lähedal umbes 0,5 klm maanteest on vanad varemed milledest on säilinud vaid alusmüürid. Merepool küljes on märgata kõrgemat moodustust. Akna võlvide kohalt on näha kokku-varisenud keldreid. Aadu Reimann Uue-Virtsu külast jutustas, et tema umbes 40 aasta eest käinud selle varemete keldrites. Olevat olnud suured võlvitud keldrid ja neid olnud palju nagu tubasid. Rahva jutu järele olanud siin lossis vanasti maavalitseja kelle lossi venelaste laevad olla puruks lasnud. Virtsust sõitsin edasi Puhtu saarele, kus olevat mingisugused sambad. Ka üt-

les õp Lüdig et Puhtus olla kõige vanem Schilleri mälestussammas. Leidsin ükskuid sambaid, mis arusid puhtu metsas laiali. Nad olid enamuselt purustatud ja ümbertõugatud. Need on mälestuskivid ja kannavad päälkirju: Lahke sõpruse mälestuseks jne. Kirjad on sakrakulsed. Epitaafid ega matusekivid nad pole. Schilleri malestussammast mul ei läinud korda leida. Hiljem kuulsin, et saare omanik olla selle viinud kuhugile ruumi. Lähemal ajal kavatsetavat kõiki neid sambaid restaureerida. Tõudsin koju hilja öösel.

6. augustil.

Korraldasin tarvisolevat materjali ja joonistasin mõned risti tüübid veel. Kontrollisin oma andmed ja lõpetasin päälelõunat oma registrueremise.

Tõendan et su päevik vastab tõeoludele.

E. Lüdig Õpet.